

ПОКАЗАТЕЛНАТА СИСТЕМА В ЕЗИКА НА КИРИЛ И МЕТОДИЙ И НЕЙНИЯТ РАЗВОЙ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ И ПОЛСКИ ЕЗИК

Мариола МОСТОВСКА
UMCS, Lublin

Streszczenie

SYSTEM WSKAZUJĄCY W JĘZYKU CYRYLA I METODEDEGO I ICH ROZWÓJ
W WSPÓŁCZESNYM JĘZYKU BUŁGARSKIM I POLSKIM

W języku Cyryła i Metodego system zaimków wskazujących był dobrze rozwinięty wokół czterech rdzeni wskazujących odziedziczonych poprzez język prasłowiański z praindoeuropejskiego – **sb**, ***to**, ***ono**, ***owo**. Dla tego systemu charakterystyczna była trzyczłonowa opozycja, wyrażająca odległość między mówiącym i wskazywanym przedmiotem: najbliższą – **с-**, dalszą – **т-**, najdalszą – **он-**. W procesie rozwoju poszczególnych języków słowiańskich system ten ulegał redukcji w różnym stopniu. Dla współczesnego języka bułgarskiego i polskiego charakterystyczny jest dwuczłonowy system wskazujący z zachowaną opozycją bliższy (neutralny)/dalszy, tworzoną od rdzeni **т-/он-** w bułgarskim oraz **т-/тамт-** w polskim. W obu językach ocalało wiele archaicznych form zaimków. Część z nich nadal pełni swoje podstawowe funkcje wskazujące, lecz większość występuje tylko w konstrukcjach frazeologicznych.

Езиците – основи са притежавали голямо разнообразие от показателни корени, които са служили за изразяване на различни оттенъци на показателността. Праидоевропейският език е различавал четири показателни корена ***sb**, ***to**, ***ono**, ***owo**, които са изразявали различна отдалеченост на посочвания обект и от които са се образували показателните местоимения и наречия. Такава система е наследил праславянският език, а по-късно и старобългарският език.

Старобългарската показателна система е била тричленна. Местоименията с различни корени са изразявали различна степен на отдалеченост на обекта от говорещото лице. За посочване на предмети в непосредствена близост са се употребявали местоименията с корен **с-**, с корен **т-** – за по-отдалечени, а с корен **он-** – за най-отдалечени предмети. Местоименията с корен **об-** са се употребявали само за противопоставяне или изброяване, т.е. те са оставали извън демонстративната система.

В периода X-XIII век почти цялата славянска езикова общност е засегната от опростяване на тази система, което е резултат от постепенното загубване на пространствените функции от местоименията с корен **т-** и изразя-

ването с тяхна помощ на по-общо демонстративно значение. Това довежда до сближаването на функциите на местоименията **тѣ** и **съ** в опозиция с местоимението **онѣ** или сближаването **тѣ** с **онѣ** в опозиция със **съ** [вж. Велчева-Бояджиева 1963]. В резултат на такава неутрализация, настъпила във всички славянски езици, старобългарската тричленна показателна система започва да се редуцира. Това редуциране се изразява или в свиването на показателната система до двучленна, или в отпадането на някои показателни корени от системата. Най-архаична в това отношение остава демонстративната система в българските говори – родопски и тракийски, която запазила опозицията от езика на Кирил и Методий **с-**, **т-**, **он-** [вж. Велчева 1971].

Прави впечатление, че и българският, и полският език представляват в своите езикови групи изключения по отношение на демонстративните си системи, тъй като за тях е характерна двучленна показателна система, а южнославянските и западнославянските езици запазват, с известни промени, системите с три показателни компонента. Както в българския, така и в полския език изчезва като елемент на системата показателното местоимение за означаване на близки обекти. Това местоимение всъщност отпада от демонстративните системи на останалите славянски езици, с изключение на украинския (местоимението **цей** представлява фонетично изменено **сей**). Предполага се, че ранното отпадане на показателните местоимения с корен **с-** се дължало на нетипичното им склонение [Мошински 1984, 249].

Показателните местоимения с корен **он-** се пазят до днес както в българския, така и в полския език, но изпълняват различни функции. В съвременния български език запазват позицията си на показателни местоимения за отдалеченост. В полския език **он-**местоименията още в най-ранния стадий на развитието му, освен че запазват първичната си показателна функция, развиват нова – субстантивират се и се утвърждават в позицията на именителна форма при личните местоимения за трето лице единствено и множествено число. Този процес е настъпил в резултат на пълното загубване на формите за именителен падеж на старото анафорично местоимение ***jь, *ja, *je**, което се е настанило в падежната система на третоличните местоимения в ранния стадий на развитие на общия славянски език: **юго** — **юьъ, юмъ** — **юи** и пр. Във функция на третолично местоимение **онѣ** се явява вече в Кирило-Методиевите преводи [Мирчев 1963, 164]. В българския език това общославянско третолично местоимение има ограничена употреба, само в западни диалекти.

В тази двойна функция на показателно и третолично местоимение **он-** продължава да се използва и през XIX в. [Байерова 1980, 107], но значително по-рано местоимението с корен **т-**, разширено с показателно наречие за отда-

лечено място **tam** в препозиция, вече е било употребявано в качеството на показателно местоимение за отдалечени обекти. Тези форми още през XVI в. често се явяват писани отделно – **tam ten** [Дунай 1974, 35], но окончателно се сливат с местоимението и за да се избегнат двусмислици, опозицията **т-** (близост) – **он-** (отдалеченост) е била заменена с **т-** (близост) – **там + т-** (отдалеченост), т. е. **ten – tamten, ta – tamta, to – tamto** и пр.

Показателните местоимения за противопоставяне, образувани с корен **ов-**, изчезват от употреба в книжовния български език. Те се пазят само в някои западни говори (напр. Трънско), но във функцията на показателни местоимения за близки обекти. В полския език, от една страна, старинната функция на този корен за противопоставяне се запазва доста стабилно, което проличава от конструкциите: **ten czy ów; ten albo ów; ni to, ni owo; ni z tego, ni z owego**. От друга страна, в процеса на историческото си развитие това местоимение поема демонстративни функции и започва да измества показателни местоимения за отдалечени обекти с корен **он-**, които поемат функции на третолично местоимение. Все пак **ów** не се задържа в това положение и в съвременния полски език, където се среща само в състава на устойчиви словосъчетания, определящи далечно минало (напр. **owe czasy**), а отстъпва място на местоимението **tamten**.

Най-устойчиво са се запазили показателните местоимения с коренна морфема **т-**. Те са присъщи на всички славянски езици, въпреки че се утвърждават на различни места в опозицията по отношение на разстоянието говорещ – обект. В българския език развитието на това местоимение върви в три посоки. От една страна, **т-** местоимението запазва показателната си функция, от друга страна, то се настанява в именителен падеж на третолично местоимение, “типичен българизъм, защото не се среща в никой друг славянски език” [Стойков, 1963, 154], и от трета страна, се превръща в определителен член, когато се намира в постпозиция по отношение на определящата дума. В полския език показателното местоимение с корен **т-** се използва както за общо, неутрално посочване (също за посочване на по-близки предмети в сравнение с по-отдалечени) – **ten**, така и за посочване на далечни обекти – **tamten**.

Склонението на местоимение **тъ** в старобългарския език пази праславянската си парадигма с различия в основата, което е наследено от праиндоевропейския език [Лер-Сплавински, Бартула 1965, 53].

Показателно местоимение, образувано с корен т-								
Падеж	Единствено число			Множ. число			Двойств. число	
	м. р.	ср. р.	ж. р.	м. р.	ср. р.	ж. р.	м. р.	ср./ж.
Род								
Именит.	тѣ	то	та	ти	та	ты	та	тѣ
Родит.	того		тойа	тѣхъ			тою	
Дателен	тому		тои	тѣмъ			тѣма	
Винит.	того	то	тѣ	ты	та	ты	та	тѣ
	тѣ							
Творит.	тѣмъ		тоѣ	тѣми			тѣма	
Местен	томи		тои	тѣхъ			тою	

По отношение на граматическите категории показателните местоимения още от предписмения период на развитие на общославянския език различават род, число и падеж. Родовата диференциация се запазва в единствено число (мъжки, женски и среден род), в множествено тя се заличава или частично, както в полския език (мъжколична и женскопредметна форма), или напълно, както в българския език (една обща форма). Формите на двойствено число излизат много рано от употреба в българския и в полския език. В полския остатъци от тях все още се срещат през XV век, но през XVI век напълно се загубват.

В българския език, за да се избегне омонимията с третоличното местоимение (**той, тя, то, те**), показателното местоимение за лица и предмети се удължава с показателни частици, т.е. те имат сложна структура, състояща се от корен и показателна частица. Най-рано се появява частицата **-зи** – **тоизи, тази (тиази), този**, през XII век [Младенов 1979, 267], по-късно **-та** – **тѣниа, тага** и най-късно **-ва** – **това** през XVII век [Харалампиев, Иванова-Мирчева 1999, 144]. Частицата **-зи** „се разглежда обикновено като стара индоевропейска показателна частица” [Велчева 1964, 224] и при показателните местоимения вероятно се заимства от местоимението за първо лице **азъ** [Георгиев 1970, 648]. Частицата **-я** произхожда от старото анафорично местоимение, което загубва релативните си функции [Велчева 1964, 226]. Произходът на частицата **-ва** се свързва с показателното местоимение **оуъ**, наследено от праславянско показателно междуметие (**о**)**ва** [Иванчев 1962, 120]. Окончателно в

мъжки и женски род се установяват съкратените форми **този, тоя; тази, тая**. Симетрията на формите в именителен падеж е разколебана в среден род. Постепенно вместо частиците **-зи, -я** се прибавя частицата **-ва** вероятно за да се избегне омонимията с формите за мъжки род **този, тоя – това** [Велчева 1964, 183].

В множествено число опозицията по род се разпада още през средно-българския период. На мястото на трите родови форми **ти, ты, та** се установява една обща, образувана под влияние на косвените падежи **тѣхъ, тѣмъ, тѣми** – **тѣ**, изпълняваща роля на лично местоимение, която се удължава с частицата **-зи** – **тѣзи, тѣси** понастоящем **тези**. Втората форма е образувана от мъжката форма в множествено число **ти** и частицата **-я** – **тия (ти.)** – **тия**.

По същото време се разколебава и падежната система поради заличаване на функционалните различия между падежите, изразяващи движение и покой, и поради общата тенденция към аналитизъм, изразяваща се в развитие на употребата на предложни конструкции. Постепенно изпадат от употреба творителен и местен падеж, а родителен оказва силно въздействие върху винителните форми, които биват заменени с тях. Новобългарската епоха наследява само два косвени падежа: родително-винителен и дателен. Във винителен падеж към старите форми се присъединяват частиците **-зи** – **тогози**, или **-ва** – **тогова**, а дателните форми са придружени само от частицата **-ва** – **томува**, характерна за среден род, въпреки че по-стари автори сочат и форми, усилен с частица **-зи** – **томузи** [Годоров-Балан 1940, 107]. Присъединяването на частиците е сравнително късен процес, тъй като те се поставят след падежните окончания. В съвременния български език както дателните, така и винителните форми отдавна са заменени с предложни именителни конструкции.

По аналогия са удължени и показателните местоимения за отдалеченост **он-зи, он-я; она-зи, она-я; оно-ва; оне-зи, они-я**.

Показателните местоимения в полския език се различават по отношение на словообразователния си строеж в сравнение с българския. Те са изградени само от основа, която е редуцирана до една съгласна, и от окончание **t-a, t-o, t-ego, t-emu, t-ym** с изключение на местоимението за мъжки род в именителен падеж. **Тъ** след изпадането на краесловния ер се разширява с формант **-нъ** – **тънъ**. В такава форма това местоимение се появява от най-древни времена [Лош 1927, 195]. От една страна, този формант е определян като словообразователна морфема, типична за прилагателните имена [Роспонд 1971, 223], от друга – като местоимение с корен ***нъ** [Шобер 1962, 226]. Такова разширение е било необходимо, тъй като в противен случай то би имало форма, равна на една съгласна, а това не е възможно в славянските ези-

ци. Затова във всички славянски езици към местоимението е бил добавен някакъв словообразователен елемент [Щибер 1971, 61]. След разширението, изпадането на крайния ер в слаба позиция и изясняването на силния ер се установява формата **ten**. Нулевото окончание на именителен падеж мъжки род, а също така на винителен за неодушевени обекти вероятно е оформено под влияние на склонението на съществителните имена. Единствените показателни местоимения със сложна структура в полския език са местоименията за отдалеченост, образувани от показателно наречие за място **tam** и местоимение с корен **t-**: **tamten**, **tamta**, **tamto**.

В полския език се запазва шестпадежната парадигма на склонение на местоименията. Подобно на прилагателните имена местоименията не са притежавали и не притежават отделна форма на звателен падеж, и то не само в двойствено и множествено число, но също така и в единствено число [Щибер 1971, 53].

Склонението на местоимението **ten** е претърпяло промени под влияние на местоименията с мека основа още в предписмения стадий на развитие на езика. Старите форми в родителен и дателен падеж мъжки и среден род **того**, **тому**, които са засвидетелствани само в някои от най-старите писмени паметници и продължават да се използват още през старополския период, но все по-рядко, скоро отстъпват място на формите **tego**, **temu**, повлияни от склонението на местоимения с мека основа. Във винителен падеж се установяват две форми: от една страна, за неодушевени обекти остава старата винителна форма, еднаква с именителната (след промени) **ten**; от друга страна, за одушевени обекти тя е изгласкана от родителната форма **tego**.

Творителен и местен падеж първо претърпяват промени в окончанията под влияние на мекото склонение **ѣмь** → **имь**, **омь** → **емь**. В ранната старополска епоха формите им са: за творителен падеж **tym**, а за местен падеж **tem**. През XV век това състояние се разколебава и както в творителен, така и в местен падеж се употребяват ту окончания **-имь** || **-ымь**, ту **-емь** [Клеменшевич 1961, 116]. Такова смесване е повлияно от фонетичните процеси на уеднаквяване на гласните **-е** и **-і** || **-у** в позиция пред носови съгласни [Щибер 1971, 62]. Определят се правописни норми, като например тази в първата полска граматика на П. Стоенски и по-късно в училищната граматика на О. Копчински [Курашкевич 1972, 133], които препоръчват употреба на окончанията **-им** || **-ым** както за творителен, така и за местен падеж, но само за местоименията от мъжки род, а окончанието **-ем** – за двата падежа в среден род. Тази промяна на падежната в родова диференциация не се приема в езика. Окончателно в двата падежа и в двата рода се закрепва окончанието **-ым** – **tym** [Клеменшевич 1972, 142].

В женски род окончанията за дателен и местен падеж **-ои** още в предисторическия период на развитие на езика се преобразуват в **-ѐи**, уеднаквявайки се с формите на меките местоимения. Колебания в употребата на дателно-местна форма **ѣи** и родителна **ѣѣ** се срещат през старополската епоха. Окончателно през XVI в. [Дунай 1974, 28] в трите падежа се настанява дателно-местна форма **tej**.

Във винителен падеж се пази старополската форма с окончание, типично за съществителните имена **-ѣ** – **te**. Обаче единствено местоимението **ta** запазва това архаично окончание, за разлика от останалите местоимения (не само показателни), **tamta** и пр., при които още през XVIII век започва да се употребява, а от втората половина на XIX век редовно се използва характерното за прилагателните имена окончание **-а** – **tamta** [Клеменшевич, Лер-Сплавински, Урбанчик 1965, 104]. Такава диференциация е типична само за книжовния език, защото в разговорния правилната форма **te kobietę** се заменя с **ta kobietę** по аналогия на **tamta kobietę**. Творителната форма **тож** още през старополския период се установява като **ta** и остава непроменена.

В множествено число още през старополския период е настъпило разколебаване в употребата на формите за трите рода **ѣи**, **ѣы**, **ѣа** и през XV век формата за среден род често е заменяна с форма за женски род [Слонски 1953, 101]. Окончателно те се сливат в една обща форма **ѣы** [Бодуен де Куртене 1974, 354]. През същия период множествената форма за мъжки род **ѣи** претърпява промяна на твърдата коренна съгласна и окончателно се установява формата **ci**, която започва да се употребява само за одушевени срещу **ѣи** за неодушевени обекти. Тази опозиция през XVII век е заменена с опозиция мъжколични/немъжколични обекти [Роспонд 1971, 279]. Мъжколичната форма се противопоставя на общата за трите рода, т.нар. немъжколична форма **ѣы**, която придобива окончателен вид **te**. Тази форма се употребява също във винителен падеж за всички обекти с изключение на лица от мъжки пол, за които се използва родителната форма. В останалите падежи липсва родова диференциация.

Косвените падежни форми в множествено число също загубват своя твърд облик и старите окончания **-ѣхъ** за родителен и местен падеж, **-ѣмиъ** за дателен падеж и **-ѣми** за творителен падеж се доближават до окончанията на меките местоимения **-ихъ**, **-имъ**, **-ими**, запазвайки твърдостта на гласната **-y**, **-um**, **-umi**, и образуват съответно формите **tych**, **tym**, **tymi**. Опитите за налагане на изкуствена правописна норма за употреба на окончанията с **-u** за мъжколичен род, а с **-e** за женскопредметен (напр. в творителен падеж **tymi chłopcami**, но **temi psami**, **temi książkami**, **temi dziećmi**), подобно на тези в

единствено число за творителен и местен падеж за мъжки род и за среден род, не се утвърждават [Клеменшевич, Лер-Сплавински, Урбанчик 1965, 319].

Показателните местоимения за лица и предмети в полския език образуват така наречения смесен съществително-прилагателен тип склонение. От една страна, именителните **ten, ta, to** и винителните **ten, tę, to** (без одушевените в мъжки род) форми за трите рода запазват окончания, типични за съществителните имена [Дорошевски 1952, 220]. За женски род това правило се отнася само до местоимението **ta**, тъй като останалите местоимения приемат окончанието **-ą** – **tamtą, ona, owa**. От друга страна, останалите косвени падежи имат форми, характерни за прилагателните имена.

Показателните местоимения за признаци са образувани чрез прибавяне на словообразователния формант ***-къ**, към основата на женски род, което след време е довело до възникване на разширена наставка **-акъ** напр.: **такъ**. Поради дифтонгичния произход на окончанието **-и** в именителен падеж мъжки род множествено число и окончанието **-ѣ** в творителен падеж мъжки и среден род единствено число и в родителен, дателен, творителен и местен падеж в множествено число за трите рода коренното **к** се променя в **ц**, по правилата на втора палатализация [Грамматика 1993, 239-240].

Показателно местоимение, образувано с корен т-						
Падеж Род	Единствено число			Множествено число		
	м. р.	ср. р.	ж. р.	м. р.	ср. р.	ж. р.
Именит.	такъ	тако	така	таци	така	такы
Родит.	такого		такоѣ	тацѣхъ		
Дателен	такоиѣ		такои	тацѣиѣ		
Винит.	такого такъ	тако	такѣ	такты	така	такты
Творит.	тацѣиѣ		такоѣ	тацѣиѣ		
Местен	такоиѣ		такои	тацѣхъ		

В българския език показателните местоимения за признаци се разширяват с формат **-ѣв** още в късния период на старобългарската епоха [Мирчев 1963, 167]. Формантът се поставя след родовото окончание и с изключение на мъжки род **такѣв** той се изравнява в женски и среден род и в множествено число **-ѣ** – **такаѣ, такоѣ, такиѣ**. Простите форми, както и падежите, при тях напълно изчезват. В множествено число съществува една обща форма. В опозиция на тези форми остават старите **он**-местоимения – **онакъѣ, онакаѣ, онакоѣ, онакиѣ**.

В полския език първичните форми не се удължават, но променят склонението си под влияние на прилагателните имена, в мъжки род **такъ** – **tak** (стпол.) → **taki**, в среден род **тако** – **tako** (стпол.) → **takie**. За противопоставяне се използват старите **ов**-местоимения – **owaki, owaka, owakie**, но само в състава на устойчиви словосъчетания от типа **taki owaki**.

Само за българския език са познати и показателните местоимения за количествени признаци, но те имат разговорен стилистичен оттенък. Образувани са от наречия за количество и степен с формант **-л** – **толи** – **толикъ**, **толика**, **толико**, **толици**, **толикты**, **толика** и, от една страна, се удължават с наставка **-ав**, която се вмъква преди родовото окончание, от друга – от тях изпада гласната **и** – **толкав**, **толкава**, **толкаво**, **толкави**. Новите форми се появяват през ранния новобългарски период [Увод, 1986, 174].

Старобългарските местоимения с формант **-лъ**, **-ли**, **-лк** са служили за изразяване на количество и степен и са били свързани първоначално с понятие за време [Грамматика 1993, 319]. От местоименията за означаване на квантитативен признак **толь**, **толи**, **толк** след изпадане на фонемата **и** – **толко** и прибавяне на демонстративна морфема **-ва** или **-зи** в българския език се образува местоимението **толкова** – **толкоз(и)**, както и остарялата вече форма **толцина**. В полския език това местоимение, както и останалите местоимения – числителни различава две родови форми в именителен и винителен падеж: мъжколична **tylu** и женскопредметна **tyle**. В останалите падежи се наблюдава пълен синкретизъм. Съвременните местоимения за количество нямат опонент по отношение близост/отдалечност.

Подлагани в многовековното си развитие на различни езикови процеси, местоименията, в сравнение с други части на речта, спадат към най-устойчивата част на лексиката и в повечето случаи имат облик, близък до архаичния [вж. Тагамлицкая 1978]. Доказателство за това са формите на показателните местоимения наречия, които показват най-голямо разнообразие с оглед на демонстративните корени, около които са образувани. В съвременния български език това са местоимения наречия със **с-**, **т-** и **он-** корен, а в полския език – с четири демонстративни корена [вж. Мостовска 2007].

Промени в демонстративната система не настъпват единствено в структурно и функционално отношение. Отпадането на старите и създаването на новите местоимения, поемането на различни функции от тях, промените в областта на семантика представляват само една страна от еволюцията им. Редица изменения засягат също граматичната им структура. Някои граматични категории съвсем отпадат, други се свиват и образуват общи форми, а склонението на местоименията претърпява различни промени в сравнение със склонението в езика на Кирил и Методий.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

- Байерова 1980: I. Bajerowa. Zmiany fleksji zaimków w XIX-wiecznej polszczyźnie ogólnej (normalizacja i przekształcenia normy). – *Język polski*, 1980, LX, 2-3, 105-114.
- Бодуен де Куртене 1974: J. N. Baudouin de Courtenay. *Dzieła wybrane*. Tom I. Warszawa, 1974.
- Велчева, 1964: Б. Велчева. Показателни местоимения и наречия в новобългарските паметници от XVII и XVIII в. – *Известия на Института за български език*, 1964, кн. X, 159-233.
- Велчева 1971: Б. Велчева. Показателни местоименни форми в българските говори. (Обща типологическа характеристика). – *Известия на Института за български език*, 1971, № 20, 227-238.
- Велчева-Бояджиева 1963: Б. Велчева-Бояджиева. Към въпроса за изчезването на тричленната показателна система в българския език. В: *Славистичен сборник*, С., 1963, 129-139.
- Георгиев 1970: Вл. Георгиев. Произходът на частиците *-z*, *-ze/u*, *-e/u* при личните и показателните местоимения. – *Известия на Института за български език*, 1970, кн. XIX, 647-649.
- Грамматика 1993: Грамматика на старобългарския език. БАН. С., 1993.
- Дорошевски 1952: W. Doroszewski. *Podstawy gramatyki polskiej*. cz. I. Warszawa, 1952.
- Дунай 1974: В. Dunaj. Kształtowanie się odmiany przymiotnikowo-zaimkowej w języku polskim. – *Zeszyty Naukowe UJ, Prace Językoznawcze*, 1974, z. 41, 17-66.
- Иванчев 1962: Св. Иванчев. За някои форми на показателните местоимения в българския език. – В: *Приноси в българското и славянското езиковедие*. С., 1978, 120-127.
- Клеменшевич 1961: Z. Klemensiewicz. *Historia języka polskiego*. Część I. Doba staropolska. Warszawa, 1961.
- Клеменшевич 1972: Z. Klemensiewicz. *Historia języka polskiego*. Część III. Doba nowopolska. Warszawa, 1972.
- Клеменшевич, Лер-Сплавински, Урбанчик 1965: Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk. *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa 1965.
- Курашкевич 1972: W. Kuraszkiewicz. *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa, 1972.
- Лер-Сплавински, Бартула 1965: T. Lehr-Splawiński, Cz. Bartula. *Zarys gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego na tle porównawczym*. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1965.
- Лош 1927: J. Łoś. *Gramatyka starosłowiańska*. Lwów-Warszawa-Kraków, 1922.
- Мирчев 1963: К. Мирчев. Историческа граматика на българския език. С., 1963.
- Младенов 1979: Ст. Младенов. История на българския език. С., 1979 (1929).
- Мостовска 2007: М. Мостовска. Остатъци от старобългарската тричленна система на показателните местоимения в българския и полския език. – В: *Науката, образованието и времето като грижа*. Смолян, 2007, 29-36.
- Мошински 1984: L. Moszyński. *Wstęp do filologii słowiańskiej*. Warszawa, 1984.
- Роспонд, 1971: S. Rospond. *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa, 1971.
- Слонски 1953: St. Słowski. *Historia języka polskiego w zarysie*. Warszawa, 1953.
- Стойков 1963: Ст. Стойков. Три местоименни изогласия в българския език. – В: *Славистични студии*, С., 1963, 149-164.
- Тагамлицкая 1978: Г. Тагамлицкая. Из наблюдений над способами пополнения класса местоимений (На материале преимущественно русского и болгарского языков). – В: *Славянска филология*, 1978, т. XIV, Езикознание, 93-106.
- Теодоров-Балан 1940: А. Теодоров-Балан. *Нова българска граматика*. С. 1940.
- Увод 1986: Увод в изучаването на южнославянските езици. БАН. С., 1986.

Харалампиев, Иванова-Мирчева 1999: Ив. Харалампиев, Д. Иванова-Мирчева. История на българския език. В. Търново, 1999.

Шобер 1962: St. Szober. Gramatyka języka polskiego. Warszawa, 1962 (1931).

Щибер 1971: Z. Stieber. Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich. Fleksja imienna. II cz, z. 1. Warszawa, 1971.